

Sete catas na orixe da fraseoloxía

Carme López Taboada
Mª Rosario Soto Arias
IES Eusebio da Guarda. A Coruña

Recibido o 12/8/2009. Aceptado o 1/12/2009

Origins of phraseology: seven samples

Resumo

O presente artigo ten como obxectivo fundamental estudar a orixe dun certo número de unidades fraseolóxicas da lingua galega. Primeiramente selecciónanse como fontes ou núcleos temáticos aqueles que nacen da experiencia, da observación directa da realidade a través dos sentidos: a terra e a paisaxe; os animais, sobre todo os domésticos que axudan ao home galego, e os seus atributos; o funcionamento do propio corpo, etc., para logo pasar a considerar tamén como fontes estruturas socio-culturais máis abstractas, como son o pensamento mítico, o folclore e o pensamento relixioso. Un principio metodolóxico manexado no estudo é a comparación con linguas e culturas próximas, tales como o castelán e o portugués. Finalmente, unha das conclusións básicas que se derivan deste traballo é a constatación de que a fraseoloxía, especialmente se se enfocan aquelas expresións portadoras de valor léxico, reflicte dalgunha maneira a cosmovisión do pobo que a xerou.

Palabras chave

Fraseoloxía, unidades fraseolóxicas, fontes da fraseoloxía

Sumario

1. Introducción. 2. A terra e os seus froitos. 3. A economía, o traballo. 4. Os animais. 5. O corpo. 6. A Biblia e a liturxia. 7. Os contos populares e o folclore. 8. A antropoloxía, a etnografía, a mitoloxía.

Abstract

This paper studies the origins of a number of Galician idioms. Several subject areas were chosen as sources of idioms, starting with those which relate to experience, i.e. the direct observation of reality through the senses: the earth and the landscape, animals (mostly domestic animals that play a beneficial role in Galician life) and their peculiarities, body functions and so on; then moving on to more abstract socio-cultural structures: mythological concepts, folklore and religious thought. A methodological principle applied throughout this paper is that of comparison with neighbouring languages and cultures such as Spanish and Portuguese. One of the chief conclusions drawn from this study is confirmation of the hypothesis that idiomatic expressions, especially those that are bearers of lexical values, somehow reflect the world view of the people who forged them.

Keywords

Phraseology, phraseological units, phraseology sources

Contents

1. Introduction. 2. The land and the fruits of the earth. 3. Economy and work. 4. Animals. 5. The body. 6. The Bible and the liturgy. 7. Folk tales and folklore. 8. Anthropology, ethnography and mythology.

1. INTRODUCCIÓN

Presentamos sete núcleos temáticos xeradores de fraseoloxía: un, a terra e os seus froitos; dous, a economía, o traballo (intégranse aquí os oficios do home); tres, os atributos dos animais; catro, a observación do funcionamento do propio corpo humano (os somatismos); cinco, a Biblia e a liturxia da igrexa católica; seis, os contos populares e o folclore; sete, a antropoloxía, a etnografía, a mitoloxía.

Verbo da orixe das unidades fraseolóxicas xa se ten escrito moito, sobre todo se se enfocan determinadas fontes (relixiosas en xeral, a Biblia, a literatura latina, a literatura española, etc.). Nós, sen pretender acadar un alto grao de sistematicidade nin de exhaustividade, imos considerar núcleos xeradores conceptos que outros lingüistas integran dentro da semántica da fraseoloxía baixo a etiqueta de *campos* (especie de campos semánticos ou nocionais). Como xa se indica no título do artigo, estableceremos unha selección posible, é dicir, trazamos só unha parte dun todo máis amplo (outros núcleos serían por exemplo: os xogos e o deporte, a deformación lingüística, a paremioloxía, etc.).

En cada unha das sete alíneas, e tratándose só dunha cata, procedemos a unha nova selección, condicionada por distintos factores, tales como a beleza e/ou a rareza, o interese do comentario que suscita, a súa relación coas linguas en adstrato, e tamén ás veces determinada polo valor simbólico de certos elementos. Por exemplo o carro ou o boi, símbolos dunha sociedade agrícola onde, ademais de teren peso económico, representaban un valor cultural, pois reflectían a cosmovisión do pobo.

2. A TERRA E OS SEUS FROITOS

CARBALLO

Alto/forte coma un carballo 'moi alto/moi forte'. Cando dicimos que *xa medraron os carballos* queremos expresar que xa pasou moito tempo e sería tanto como dicir *onde ela/el vai!*

LANDRA

Pedirlle landras ao castiñeiro 'pretender imposibles'. Existe un refrán, feito posiblemente a imaxe e semellanza da frase castelá correspondente, que di así: *non lle pidas ao olmo peras, que está sempre sen elas*.

MEDA / PALLEIRO

Estar coma un palleiro/unha meda 'estar gordo'. Coa *meda* temos tamén a expresión con que se dá por rematado algo, *cerca a meda que vai o último mollo*.

PAPA

Saber como pelan as papas 'sentir en carne propia unha ameaza' (en castelán, *saber lo que vale un peine*).

PERA

Estar a partir peras 'conxeniar'. É sinónimo de *levarse coma o pan e o leite* (en castelán, *estar a partir un piñón*). Vid. tamén baixo LANDRA.

REGO

A fraseoloxía con *rego* é abundante, así, *a(o) rego* 'en abundancia, moito, sen taxa', *caer a rego* 'vir moi ben, como caído do ceo'; *gardar o rego* 'ser disciplinado'; *levar [algo] ao rego* 'levalo de forma rixida' (que se corresponde co castelán *a rajatabla* e ten como sinónimo *á regra*); *ter o rego feito* 'ter o camiño libre'; *vir ao rego* 'endereitar a conduta, entrar en razón', etc.

SOUTO

Saír dun souto e meterse noutra 'saír dunha dificultade para caer noutra'.

3. A ECONOMÍA, O TRABALLO

CAIXÓN

Caixón da trapallada. Era a caixa a bordo onde os mariñeiros guardeses metían cousas variadas (Alonso 1987: 113). A frase pode corresponderse en determinados contextos coa expresión castelá *cajón de sastre*.

CARRO

O carro encaixaría tamén no capítulo etnográfico, mais preferimos consideralo un instrumento básico dentro do que foron os medios de produción tradicionais. A fraseoloxía co carro é moi rica: *cando eu falo canta un carro* 'parece que ninguén me fai caso', variante *falo eu ou canta un carro?* 'estasme oíndo?', *fasme caso ou non mo fas?'; a carradas/por carros* 'en abundancia, moito'; *baixarse do carro* equivale a *baixarse da burra* 'recoñecer un erro'; *cargar o carro* 'beber de máis'; *este non vai no meu carro á misa* é sinónimo de *non é santo da miña devoción* 'non me gusta, non me é simpático'; *ser un carro cansón* 'ser moi lento'; *ser un carro ferrado* é ser forte, sólido; *ter un nariz coma a chavella dun carro* 'ser un narigón'; *torcerse o carro* é torcerse un asunto; fálanse de *verdades coma rodas de carro*, etc.

FEIRA

Ao igual có carro, a feira xera moitas unidades fraseolóxicas: *facen boa feira* 'facen bo negocio' correspóndese coa frase castelá *hacer su agosto*; *falar para a feira* 'falar para quedar ben' atopa o seu paralelo en *hablar para la galería*; *non se fai a feira nun día* é sinónima da frase proverbial que di que Zamora non se conquistou nunha hora; *quen foi á feira perdeu a cadeira*, cuxo correlato en castelán é *quien fue a Sevilla perdió la silla*; *traballar para a feira* 'poñerlle os cornos a alguén', etc.

FERRO

Mallar en ferro frío 'esforzarse inutilmente'.

INGLÉS

Traballar para o inglés 'traballar en balde', documentada nun texto cubano (Álvarez 2002: 180), que equivale ao tamén galego *traballar para o conde* (en portugués *trabalhar para o bispo, trabalhar para a cidade*).

MERCADO

Neste mercado non entro nin saio 'nese asunto son neutral'.

NEGOCIO

Facer o negocio da ameixa 'facen mal negocio'.

TRABALLAR / TRABALLO

Traballar a rego/arreo/ás dúas mans coma a vaca do pobre/coma a formiga/coma un azacán/coma un boi/coma un burro/coma un escravo/coma un lobo/coma un mouro/de firme/de moito mimo, etc.; *beber traballos* 'traballar moito'.

4. OS ANIMAIS

ARNEIRÓN

Agarrarse coma un arneirón/unha sanguisuga 'pegarse moito, arrimarse de forma pesada, facerse inseparable'.

BEXATO

Cariñoso coma o bexato cos pitos (irónico) 'arisco'.

BOI

Tal boi me dá(s) como vaca leva(s). Indica equidade, en certos contextos equivale á fórmula castelá *tanto monta, monta tanto Isabel como Fernando*. Vid. tamén baixo CUCO.

BUBELA

Cabeza de bubela ‘persoa atolada’ (en castelán *cabeza de chorlito*); *feder coma unha bubela* ‘desprender moi mal olor’. Parece ser que estas aves feden moito; temos oído comentar a algún paisano que é porque fan o seu niño con excrementos.

CABALO

Medrar coma rabo de cabalo (irónico) ‘medrar, prosperar pouco’.

CABRA

Mentir coma unha cabra ‘mentir moito’. Só lla temos oído a unha anciá da terra de Trasdeza, que non sabe explicar a orixe, “sempre o oín así”. Vid. alínea 7.

CAN

Amigos coma o can e o gato ‘amigos enfrontados’; *(estar/botar a alguén) coma os cans na misa* ‘sobrar, estorbar/botar de mala maneira’; *ser sete cans a un óso* ‘tocar a pouco’; *meter os cans na bouza/mouta* ‘encerrar, causar discordia’. A variante *mouta* figura en Ventín Durán (2007: 232).

CARNEIRO

Retorcido coma os cornos dun carneiro ‘moi retorcido’.

CHOCO

Caer coma un choco ‘caer pesadamente dando co corpo no chan’.

COBRA / CÓBREGA

Ter tanta confianza en alguén coma nun saco de cobras ‘non ter confianza ningunha’; *tirar a cóbrega do burato coa man allea* ‘facer algo perigoso ou daniño utilizando a terceiras persoas’. Vid. tamén baixo VACA e LOBO.

CUCO

Bebelas coma o cuco (Vázquez Saco 2003: 943). Non logramos descubrir o seu significado, mais podiamos asimilar esta frase a aquelas outras de estrutura paralela como son *bebelas coma un boi ladrón*, *bebelas como o boi bebe auga* ‘facerse o desentendido’ (López / Soto 2008, s.v. Boi) e tamén *bebelas coma o caldo*, oída a falantes de Cambados, con idéntico valor ‘pasar olímpicamente, non facer nin caso’. Se a hipótese fose correcta, teríamos que pensar naqueles relatos folclóricos onde o cuco, ao ser requirido para que axude na malla, non fai caso ningún e pon unha serie de desculpas digamos divertidas. Vázquez Saco, cando explica estoutra frase, *Fai como o cuco, que si chove vai mallar* (Vázquez Saco 2003: 949), sintetiza o conto: “Parte de un cuento: Juntaron al cuco para mejor... Si vai bon tempo, vou cucar, se fai sol, vou pra sombra; e si chove, pra aló vou”.

ESCARABELLO

Negro coma un escarabello ‘moi negro’.

GATO

Acedo coma rabo de gato ‘moi acedo’ (igual en portugués, *azedo como o rabo do gato* ‘muito azedo’, Simões 1993); *andar apurado coma un gato con sete liviáns* ‘andar moi apurado’; *andar coma gato por brasas* ‘andar con moito coidado’; *fino coma la de gato* ‘moi fino, moi astuto’; *tirar as castañas do lume coa man do gato*, de igual significado ca *tirar a cóbrega do burato coa man allea*, ‘facer algo perigoso ou daniño utilizando a terceiras persoas’. Vid. tamén baixo CAN.

LEBRE

A fouto coma as lebres (irónico) ‘pouco afouto’. Vid. tamén baixo POMBO.

LOBO

Escuro/negro coma boca de lobo ‘moi escuro/moi negro’; *estar irado coma lobo no inverno e cobra no verán* ‘estar moi irado’. Vid. tamén baixo OVELLA.

NÉCORA

Cheo coma unha nécora ‘moi cheo’.

OVELLA

Durar coma a ovella na boca do lobo 'durar moi pouco'.

PAXARO

Comer coma un paxariño 'comer moi pouco'.

PITA

Bonita coma o rabo dunha pita 'moi bonita'.

PITO

Vid. baixo BEXATO.

POLBO

Vid. baixo VACA.

POMBO

Dun tiro matar dous pombos/dúas lebres 'facer ou conseguir dúas cousas dunha soa vez'. A mesma idea pódese expresar doutra forma, *facer dunha viaxe dous mandados*.

RAPOSO

Entrar coma o raposo na capoeira 'entrar furtivamente'.

SANGUESUGA

Vid. baixo ANGUEIRÓN.

TOUPEIRA

Cego coma unha toupeira 'moi cego'.

TROITA

Sutil coma unha troita 'moi sutil'.

VACA

(Ter) máis entrefollos ca unha vaca 'saber disimular, ser moi astuto'. É sinónima de *(ter) máis rabos que un polbo, pillo coma as cobras* ou *listo coma un avoís*. Vid. tamén baixo BOI.

5. O CORPO

BARRIGA

Vid. baixo OLLO.

CARA

Ser un cara lavada 'ter pouca vergonza e moito atrevemento' (en castelán, *ser un caradura*).

COTOBELLO

Falar polos cotobelos (Ventín Durán 2007: 239) 'falar moito'.

CU

Levalas a carón do cu 'levar un castigo ou sufrir un trato inmerecido'. Dise en terras de Arzúa; dependendo do contexto pode corresponderse coa expresión do castelán *pagar el pato*.

MAN

Man por man. Esta fórmula, así como a variante longa *man por man coma o pardal*, úsase nos trocos equitativos, correspóndese en certos contextos co *toma y daca* do castelán ou coa fórmula *dar en mano*; a fraseoloxía con esta parte do corpo é moi rica, ata o punto de esta entrada ocupar nove páxinas no dicionario López e Soto (2008), non sendo superada por ningunha outra entrada.

OÍDO

Oído de porca parida 'oído fino' (en castelán *oído de tísico*).

OLLO

A ollos vistos 'claramente, con toda claridade'; *ter máis ollos ca barriga* 'experimentar un desexo de comer o que se ve que non se corresponde coa fame real'; *chorar por un ollo aceite e por outro vinagre* 'aparentar máis aflición da que realmente se sente'.

Tamén en portugués; é sinónima parcial da frase *chorar bágoas de crocodilo*, e da súa variante *risada de cucudrilo* (Curros 1977: 49).

PE

Andar con pés de la 'andar con coidado e precaución'.

6. A BIBLIA E A LITURXIA

ADÁN

(Espido) como noso pai Adán 'completamente espido' (Ventín Durán 2007: 371).

ADVENTO

Noites de advento 'noites longas'. Documenta a expresión o P. Crespo (1982: 203). *Avento* vén do cultismo *advento*; en certos contextos a expresión pode equivaler a *noches toledanas*.

AMO

Non se pode servir a dous amos 'non se poden soste interese contrarios' (Mateo 6, 24).

BELÉN

Ser (coma) un boi de Belén 'ser moi manso' (López / Soto 2008, s.v. Boi).

CAÍN

Pasar as de caín 'pasar penalidades'; *ser caíño* 'ser cutre'. Nun conto popular lemos "non eran caíños nos gastos" (Ventín Durán 2007: 374). Verosimilmente esta voz, *caíño*, haxa que relacionala con *caíneza*, 'miseria, mesquindade', arcaísmo que figura en Carré (1928), Ibáñez (1956) e Rodríguez González (1958-61) e ambas as dúas derivarán do personaxe bíblico Caín, quen pasou á historia como cutre porque, mentres que o seu irmán Abel ofrecía a Deus os mellores animais, Caín non facía o mesmo cos froitos da terra.

HERODES

(Andar) de Herodes para Pilatos 'andar dun lado para outro'. É frase sinónima de *andar de cacho para cabazo/canizo/crivo/testo*.

IDA

Facer a ida do corvo 'ir e non volver ou tardar moito en volver'. Vázquez Saco (2003: 952) tamén cita estas variantes: *a túa ida é coma a do corvo, que vai e non volve; la ida del cuervo marino, que se fuè y nunca vino* (R. Marín). En Asensio (2004: 138), "La maldición de los cuervos", Noé bota os corvos primeiro para ver se está xa todo seco e non lle volven, "a comer carne se quedaron", entón Noé enfádase e bóttalles unha maldición: "Y a los cuervos los castigó con un agujero en el garganchón pa que no podrían beber agua en el verano". O episodio bíblico nárrese en Xénese 8, 6-7.

PASCUA

Facer a pascua 'amolar'. A orixe da expresión áchase moi probablemente no paso do Señor matando os primoxénitos de Exipto (Éxodo 12, 27): "É a Pascua de Yahvé".

PILATOS

Lavar as mans (coma Pilatos)/Facer coma Pilatos 'desentenderse'. Vid. tamén baixo HERODES.

REQUIENETERNA

Botarlle unha requieneterna a alguén 'botar unha filípica ou reprimenda'.

SANSÓN

Aquí morreu Sansón con tódolos filisteos 'aquí é o punto sen retorno, aquí xógase todo'. Trátase dunha frase proverbial citada por Vázquez Saco (2003: 932) baixo a epígrafe *Terquedad*; Ventín Durán (2007: 255) recolle unha frase próxima, *morra Sansón e cantos coel son* 'a por todas!'. A mesma en castelán, *aquí morirá Sansón y cuantos con él son*, aparece documentada xa no XVI en Horozco (1994: 45).

SÉCULA

Per sécula saeculorum 'por sempre eternamente'.

SOL

Sol de xustiza 'sol abrasador'. Documentación no TILG: 1886, *O Galiciano*; 1889, *A Monteira*; 1891, Filomena Dato Muruais; vid. López e Soto (2008), s.v. SOL. A documentación do XIX amosa un uso metafórico. *O sol da xustiza* reflírese á propia xustiza: este uso reflicte moi ben a orixe da frase. Na Biblia (Malaquías 3, 20) Cristo é o sol da xustiza. Trátase dunha metáfora na liña das que toman como referencia a luz sinónimo de auga e de vida, sempre referido ao Salvador. En López Abente (1929, TILG) xa vemos a frase referida á forza do propio sol.

SURSUMCORDA

O sursumcorda. Lemos en Blanco Amor: "e decíalle as cousas ao sursumcordia na súa cara" (Blanco Amor 1976: 137), onde conmuta por *maríasantísima*; en castelán *al más pintado*. En galego tamén podemos render ese concepto coa expresión *apostarllas ao demo*, e este dato vén ao caso porque, malia a orixe vinculada á liturxia da igrexa, a expresión *sursumcorda* cargouse dun valor negativo, figura en varios lugares como unha especie de bruxa. En calquera caso, hai que ter presente que en castelán existe a frase fixada *ni aunque lo mande el sursumcorda*, e se temos en conta que cando o sacerdote exclamaba *sursum corda* emitía un mandato, quizais se entenda, sen máis, o cambio semántico, 'nin aínda que o mande o de arriba, o que máis manda'. Pensamos que da unidade fraseolóxica (onde o *sursumcorda* cobra un valor de ser poderoso e estraño para o pobo que non coñece latín), se produciu o paso á acepción de ser máxico e negativo.

VACA

As vacas sagradas 'persoas intocables'. Asimov (1985: 137) relaciona esa expresión co becerro de ouro (Éxodo 32, 4).

VER

Ver para crer (expresa incredulidade). Este enunciado proverbial está inspirado, ao igual cá frase *meter o dedo na chaga*, no episodio do día da resurrección cando Tomé dubida do que lle contan os amigos (Xoán 20, 24-29).

XEREMÍAS

Ser un Xeremías 'ser un laión, un choromicas'. En *El caballero de las botas azules*, a Musa chámalle ao home, despois de que este derramase bágoas, *mi pequeño Jeremías* (Castro 2006: 151).

XUDAS

Ser un Xudas 'ser un traidor'.

7. OS CONTOS POPULARES E O FOLCLORE

CABRA

Mentir coma unha cabra. É posible que teñamos unha pervivencia da imaxe da cabra caprichosa, antipaticamente mentireira, dun dos contos de Grimm, "La mesita, el asno y la estaca encantados" (Grimm 1985: 213-225), que noutrora estiveron tan presentes nas nosas casas. Saco y Arce (1987: 272, en nota), ao falar dunha das variantes incompletas recollidas en Galicia dese conto dos Grimm, "La mesa, el asno y la vara", di que *es también común en nuestro país*. O mesmo tema –os obxectos máxicos gañados polos tres irmáns des que abandonan a casa paterna, pero sen o motivo inicial da cabra mentireira que é a que provoca na versión orixinal dos Grimm a expulsión dos fillos por parte do pai– témolo en "O mal veciño" (Carré 1968: 89-94). Noutro tipo de relato a que aparece mentindo é a ovella: "Mentes, mentes, ovella furricona, que vai en Pen-

tes”, dille a cabra que trataba de encubrir a fuxida do Meniño Xesús (Vázquez Saco 2003: 930).

CANELA / VELLA

Nin de nova nin de vella dei tanta canela ‘nunca me vin en tamaño apuro’. Vid. López e Soto (2008), s.v. CANELA. Hai variantes nas distintas versións do coñecido conto popular do lobo e a ovella: –*Anque vou vello i arruñao, nunca dei unha volta en vao*. –*Pois eu, anque vou vella, nunca tanto espelín a miña canela* (Fingoy 1972: 35-36); *Desde que son ovella no ghrao nunca levei tan ghrande escaramuza no vrao!* (Noia Campos 2003: 86); *Desde que son vella ruza nunca che levei mor escaramuza.(...)*. –*Pois eu dende que son vello ruán, inda nunca levei mor carreira en van* (Noia Campos 2003: 87); *Eu, que sou lobinho-cão/ Nunca corri tanto em vão* (Braga 2002: II, 343).

FRATES

Orate frates, con rapaces non me trates (prevención dos escarmentados para non volver confiar nos rapaces ou en persoas inmaturas). Aparece como frase en Vázquez Saco (2003: 931); o conto onde ten orixe a frase é moi coñecido, vémolos por exemplo en Rielo Carballo (1976: 114), *orate, frates, con rapaces nunca trates*; tamén en Noia Campos (2003: 385), *orad hermanos e ós rapaces non metades*. A frase experimenta incluso unha clara reutilización a nivel dialectal, axeitada ao contexto xeográfico: *cos de Brates non me trates/non te trates*, din pola zona de Boimorto, Coruña. Brates é unha parroquia próxima á vila citada.

LAXE / PENA

Fuxe, laxe, que te parto, expresión xocosa equivalente a ‘aparta de aí!’. Como frase recóllea Ventín Durán (2007: 254). Variantes: *aparta, pena, que te fendo*, pola zona de Arzúa; *fuxe, laxe, que te esfarelo*, en *O Tío Marcos da Portela*¹. A frase forma parte dun conto popular moi estendido (Noia Campos 2003: 129,130, 132), (Risco 1962: 716).

MARÍA / MILMAÑAS

María das mañas, ti riste ou arregañas? (Ventín Durán 2007: 247). Díselo por exemplo a un rapaz cando medio chora e equivale a preguntarlle “estás chorando ou estás facendo micocadas?”, é dicir, “choras en serio ou fas que choras?” Variantes: *ou, milmañas, ti ris ou regañas?*, en terras de Arzúa. O conto é moi popular, aparece tamén en Fingoy (1972: 19) e Noia Campos (2003: 72).

MULLER

Aí vai a miña muller fiadeira, lucíndose por entre a xesteira (dise daquel que antes presumira e agora se ve nunha situación pouco airosa) (Vázquez Saco 2003, 927). A frase figura como remate dun conto, “A muller folgazana” (Harguindey / Barrio 1994: 174). *(Ser testudo) como a muller [que] lle chamaba ó home polludo, que estaba afogando e seguíalle chamando polludo* (expresa a contumacia en grao superlativo) (Vázquez Saco 2003: 949). Unha recollida sistemática das versións literarias deste conto tan documentado desde a Idade Media aparece en Agúndez García (1999: 75-78).

PAUTO

Ter pauto co demo ‘gozar dunha sorte extraordinaria’. Úsase tamén referido aos nenos, *este rapaz ten pauto co demo!*, para expresar que é un estribillante, un trasno que fai cousas atravesadas. A orixe da frase é conflitiva, debe andar a medio camiño entre a etnografía e o folclore, entre a literatura culta e a popular... Nós limitarémonos a indicar a súa presenza nalgúns contos populares, sen pretender precisar demasiado cal foi primeiro, se o conto, o libro, ou a frase na boca do pobo diante dun contexto antropolóxico real. En “O ferreiro e o demo” (Noia Campos 2003: 165-167) un ferreiro vende a alma ao demo e faise rico; Amores García (1997) recolle unha versión dese relato en coleccións de contos casteláns do século XI. Tamén aparece o pauto nalgúns versións de

¹ http://www4.usc.es/TILG/Frm_Palabras_Obras.asp?Num_Obra=18 [11-08-2008].

“Blancaflor (, a filla do demo)”: así por exemplo, nas variantes galegas por nós chamadas Monfero-T e Monfero-V; nesta última o pauto de servirle un ano, ao demo, chega mesmo a selalo con sangue (Soto / González 2002: 436). Fóra de Galicia, podemos citar o conto titulado “Blancaflor” (Camarena / Chevalier 1995: 85-95), etc.

PÉ / PERNA

Arriba, pés e zancas, que neste mundo non hai máis que trampas (expresa desengano nunha situación apurada onde só cabe escapar). Cita esta frase-dialoxismo Vázquez Saco (2003: 918); procede dun coñecido conto, en cuxas versións atopamos variantes: *arriba pernas i-abaixo zancas, que neste mundo todo son trampas; arriba pernas, arriba zancas, que neste mundo todo son trampas* (Harguindey / Barrio 1994: 54); *arriba pernas, arriba zancas que neste mundo non hai senón trampas* (Noia Campos 2003: 104).

PIAR

Tarde piaches! ‘agora xa non hai remedio’. Hai unha tradición popular, viva no XVI, que remite a un conto (Riquer 1962: 989, nota 9); recóllea tamén Pérez Galdós (1993): “Pero tarde piache, como dijo el pájaro cuando se lo estaban comiendo”; pola súa banda, Rodríguez González (1958-61), s.v. PIAR, remite a un conto *vulgar* atribuído a un soldado galego; no capítulo III do *Guzmán de Alfarache* o mozo vese forzado pola fame a comer unha tortilla de ovos galeados de tal xeito que ao comela sente como renxen os ósos; ao final dese capítulo lemos: “Y aun el día de hoy me parece que siento los pobrecitos pollos piándome acá dentro” (Alemán 1992: 173). Dúas historias máis deste tipo recólleas Iribarren (Iribarren 1994: 34-35). Nós non estamos moi convencidas, así a todo, de ter a frase a orixe nun contiño do xénero, sospeitamos máis ben que esa *chuscada* se xerou a posteriori, para xustificar inxeniosamente a frase.

PURGA

Como a purga de Benito ‘como se obrase milagres en pouquísimo tempo’. Vázquez Saco (2003: 948) cita a variante longa: “é como a purga de Benito que estaba na botica e obraba na casa”, e logo explica “como el Benito del cuento [...]”.

RAPOSO

Astuto coma a raposa/un raposo/o raposo ‘moi astuto’, variante: *ser coma o golpe*; en castelán, *astuto como un zorro, más astuto que un zorro*. Xa desde o XIII se vulgarizan na península as aventuras de Kalila e Dimna, chacais na versión pre-islámica e islámica pero que en España se identifican coa raposa, de xeito que as súas aventuras pasaron a ser designadas coa palabra xenérica de *raposías*; a raposa aparece como *a sabia raposa*; cfr. o ciclo francés do *Roman du Renard*.

SANTO ANTÓN

Se sae con barbas, San Antón, e se non, a Purísima Concepción. Oímolos usar en Valdeorras co valor de ‘que sexa o que Deus queira’, por exemplo ao enformar; variante: *se sal con barba, san Antón, e se non... non* (Vázquez Saco 2003: 927); nun conto, “Debaixo da figueira” (Lamela Villaravid 1998: 140), aparece a frase reelaborada aínda que conservando a semántica valdeorresa: *mira, si es niño le ponemos Antón, y si es una niña, la Purísima Concepción*. Velaquí un caso dubidoso: a orixe da frase está no conto ou é máis ben o conto o que reutiliza a frase preexistente?

VARAL

Adiante co varal! ‘ánimo, adiante!’ En López e Soto (2008), s.v. VARAL, cítase a frase sinónima *adiante coa cruz!* En Rosalía (Castro 1982: 104): “-¿Déronlle aquí morcillas a Vidal?// -¡¡¡Aquí non!!! -¡Pois adiante co varal!”, en *Cantares Gallegos*, “Aló no currunchiño máis hermoso”; a propia autora xa explica que o que glosa neste poema é un conto; documentámolo na Rioja, en Asensio (2004: 330-331), “El pobre que repartía el presente de la matanza y no dio a nadie”: -¡Felipe, eh! ¿Le diste morcilla a Pereno?

–No. –Pues adelante con el hulgunero”. O hulgunero é un instrumento de ferro para atizar o lume e removelos.

8. A ANTROPOLOXÍA, A ETNOGRAFÍA, A MITOLOXÍA

ALCACÉN

Non estar o alcacén para gaitas ‘non ser o momento adecuado’. A frase remite ao costume de faceren os rapaces frutas co talo desa planta, que debía estar no seu xusto punto de maduración.

DEMO

Máis feo có demo da Mota ‘moi feo’. Dise en terras de Arzúa. Na capela do demo da Mota venérase a San Bartolomeu, avogado de certas pragas e sobre todo dos meigallos –contra males coma fungueirada, lumeirada e man furada–. No día do santo énchese a ermida, e pásanlle o coitelo para cortar os *lubiños* aos que padecen o bocio. A imaxe do demo mete medo realmente, ten cornos e a lingua de fóra, xace debaixo do santo que o esmaga co pé. O contexto da ermida é dunha grande beleza, unha beleza druídica, cunha recendente carballeira centenaria, nunha altura onde se celebrarían Deus sabe desde cando, ritos ancestrais; hai indicios de estar aí localizada unha necrópole precristiá. Frases sinónimas: *feo coma un can*, *feo coma un croio*, *feo coma un escacho* (informante de Corme).

ESTRELA

Nacer con estrela ‘ter moita sorte’, variante, *ter estrela*. Este tema mítico-lendario volve entroncar cos contos populares, así no ciclo de Sta. Dora (Harguindey / Barrio 1994: 191-196), os meniños nacen con estrelas na testa. En “As cunhadas do rei” Braga (2002: I, 187-192) dá abundante bibliografía. O sabio portugués di deste tema, universal: “quando mais vasta é a universalidade de um conto, tão mais profunda é a sua origem tradicional e pela investigação das formas mais simples se chegará ao seu valor mítico”. Entre nós, Curros reutiliza a frase no poema “A Rosalía”, *na frente unha estrela*; aquí ter unha estrela na fronte non é tanto un indicador de boa sorte, como un sinal de fatal predestinación.

FADA

Que sexa para as boas fadas ‘que sexa para ben’. Díselle por exemplo a un meniño acabado de nacer. Esta frase garda clara relación con aqueles contos populares onde as fadas son convocadas ao nacemento da meniña e veñen concederlle os seus dons. Por exemplo, en “A menina fadada” (Consiglieri 1999: 87-89), as tres fadas fadan a meniña acabada de nacer, para que sexa bonita, rica e deite flores pola boca cando fale. A fra-seoloxía con estes seres míticos é moi rica e documéntase cedo. Así, en Martín Moxa: *As nossas Fadas/ Iradas/ São chegadas/ Por este fadar* citado por Braga (2002: II, 28). Novos exemplos de frases coas fadas: *a mala fada* (“Logo souberon a mala fada do Panchiño”), *malas fadas te faden*; *ir xa vello para fadas*, *poucas son as malas fadas*, esta última dise para tirar importancia a algo negativo.

FÍO

Dar os fíos á tea ‘morrer’ (López / Soto 1995). Vázquez Saco (2003: 943) nas locucións cita tamén o refrán *quen se laia e non come nin sonea, logo dá os fíos á tea*. A frase préstase á asociación coas Parcas, as Moiras, as *Tria Fata* da mitoloxía clásica, aquelas deusas do destino que tecían o fío da vida; entre nós, a frase remite á vella mitoloxía galaica, da que son vestixio os contos de mouras. Di Risco (1962: 693): “De moitos penedos redondos, isolados no medio dunha campada, din que os trouxo *unha vella fiando na roca*. Moitas veces, esta vella é unha moura [...]”.

GRILO

Saír grila [unha cousa] 'frustrarse, saír errada'. De novo remite a expresión a un costume de rapaces, consistente en facer saír cunha palliña fina, ou por medio dos ouriños, o grilo da burata para metelo nunha gaioliña e oílo cantar; pero só cantan os machos, de aí que se asociase ao fracaso o feito de que saíse unha grila.

MERLÍN

Ser coma a carabina de Ambrosio 'ser inoperante'. Braga (2002: II, 330) explica a locución portuguesa *clavinas de Ambrósio* 'medios de defensa impotentes' da seguinte maneira: "Provém do antigo coñecimento dos poemas da Távola Redonda, em que o sábio Merlín (denominado 'Ambrósio', na Crónica de Geoffroy de Monmouth), defendia com as ameaças das suas Profecias os povos britânicos da barbaridade dos Saxões".

RAPOSA

Mal lle vai á raposa cando anda aos ovos 'a cousa non ten boa traza, mal andamos'. Cántannos os anciáns en terras de Deza que aínda recordan cando se agasallaba con ovos a aqueles que petaban á porta cargando cunha raposa morta; trátase dun costume etnográfico xa desaparecido.

SETE

Neste capítulo entraría a fraseoloxía co número sete, tan frecuente. A importancia do sete, bastante estudada xa (un traballo xeitoso neste aspecto aparece baixo a epígrafe *Fechado como um livro de sete selos* en Adrião 1931), entronca co sagrado, co mito. Poñamos só algúns exempliños: *andar as sete partidas do mundo* 'andar, percorrer longas distancias' (Ventín Durán 2007: 364); *berrar os sete berrares/chorar os sete chorares; de sete estralos* (hai variante co número tres, unha frase sinónima pero de rexistro algo máis coloquial é *de moito pendello*) 'de moita categoría'; *máis mañás que sete raposos; ter boca por sete*, 'tela moi grande'; *furar sete paredes* 'ser pillabán, ser moi agudo'; *ter sete folgos/vidas coma os gatos* (igual en castelán, cfr. o refrán *siete vidas tiene el gato, y la mujer, tres o cuatro*); *(un paraugas) de sete parroquias* 'moi grande', etc.

SOL

Pasar o sol pola lúa 'perder unha muller a virxindade'. Dise no concello das Neves (Barbeito 2005). Ao noso entender esta frase garda relación cunha visión astronómica mítica e precientífica, de tal xeito que os nosos ancestros pensaban que en determinadas circunstancias o sol copulaba coa lúa; temos oído en documentais televisivos que certos pobos da Polinesia aínda manteñen esa crenza á hora de explicar as eclipses; vemos en Internet² unha lenda inca que fala da creación por parte do deus Viracocha da eclipse de sol para darlles ao sol e á lúa unha oportunidade de poder amarse de novo, xa que antes da separación día-noite, estaban moi namorados. Esta mesma idea, a do amor existente entre os dous astros, áchase documentada polo Inca Garcilaso, quen nos di que a lúa era irmá e muller do sol (Avalle-Arce 1970: 86).

² <http://lacasadelaedadad.blogspot.com/2005/10/1a-leyenda-inca-del-eclipse.html> [11-08-2009].

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

- Adrião, José Maria (1931): "Retalhos de um adagiário", *Revista Lusitana* 29, 107-158.
- Agúndez García, José Luis (1999): *Cuentos populares vallisoletanos en la tradición oral y en la literatura*. Valladolid: Castilla.
- Alemán, Mateo (1992 [1599]): *Primera parte de Guzmán de Alfarache*. Madrid: Cátedra.
- Alonso, Eliseo (1987): *Gamelas y marineros*. Pontevedra: Diputación Provincial.
- Álvarez Gil, Antonio (2002): *Naufragios*. Sevilla: Algaída.
- Amores García, Monserrat (1997): *Catálogo de cuentos folclóricos reelaborados por escritores del siglo XIX*. Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas.
- Asensio García, Javier (2004): *Cuentos riojanos de tradición oral*. Logroño: Los Libros del Rayo.
- Asimov, Isaac (1985): *Guía de la Biblia*, 2 vols. Barcelona: Laia.
- Avalle-Arce, Juan Bautista (1970): *El Inca Garcilaso en sus "Comentarios"*. Madrid: Gredos.
- Barbeito Lorenzo, Mª Dolores (2005): "Frases feitas do concello das Neves", *Cadernos de Fraseoloxía Galega* 7, 293-301.
- Blanco Amor, Eduardo (1972): *Xente ao lonxe*. Vigo: Galaxia.
- Braga, Teófilo (1883/2002): *Contos Tradicionais do Povo Português*, 2 vols. Lisboa: Publicações Dom Quixote.
- Camarena, Julio / Maxime Chevalier (1995): *Catálogo Tipológico del cuento folklórico español*. Madrid: Gredos.
- Carré Alvarellos, Leandro (1928-31): *Diccionario Galego-Castelán*. A Cruña: Lar. Citado pola edición en A. Santamarina (ed.) (2003).
- Carré Alvarellos, Lois (1968): *Contos populares da Galiza*. Porto: Museu de Etnografía e História. Junta Distrital do Porto.
- Castro, Rosalía de (1863/1982): *Poesías*. Vigo: Ed. do Patronato.
- Castro, Rosalía de (1867/2006): *El caballero de las botas azules* (edición a cargo de Celia Mª Armas García). Santiago de Compostela: Sotelo Blanco.
- Consiglieri Pedroso (1910/1999⁶): *Contos populares portugueses*. Lisboa: Vega.
- Crespo Pozo, José Santiago (1982): *Nueva contribución a un vocabulario castellano-gallego con indicación de fuentes e inclusión del gallego literario (galáico-portugués)*, tomo III. Sada-A Coruña: Castro.
- Curros Enríquez, Manuel (1977): *Aires da miña terra e outros poemas*. Vigo: Castrelos.
- Fingoy, Centro de Estudos (1972): *Contos populares da provincia de Lugo*. Vigo: Galaxia.
- Grimm, Jacob / Wilhelm Grimm (1812-1857/1985): *Cuentos de niños y del hogar I*. Madrid: Anaya.
- Harguindey, H. / Maruxa Barrio (1994): *Antoloxía do conto popular galego*. Vigo: Galaxia.
- Horozco, Sebastián de (1570-1579/1994): *Libro de los proverbios glosados* (edición a cargo de Jack Weiner). Kassel: Reichenberger.
- Ibáñez Fernández, José (1956): *Diccionario Galego da Rima e Galego-Castelán*. Madrid. Citado pola edición en A. Santamarina (2003).
- Iribarren, José María (1994): *El porqué de los dichos*. Pamplona: Gobierno de Navarra.
- Lamela Villaravid, Carme / Miruca Parga Valiña (1998): *A cultura popular de tradición oral nos centros da terceira idade*. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega.

- López Taboada, Carme / Mª Rosario Soto Arias (1995): *Así falan os galegos. Fraseoloxía da lingua galega*. A Coruña: Galinova.
- López Taboada, Carme / Mª Rosario Soto Arias (2008): *Dicionario de Fraseoloxía Galega*. Vigo: Xerais.
- Noia Campos, Mª Camino (2003): *Contos galegos de tradición oral*. Vigo: Nigra Trea.
- Pérez Galdós, Benito (1885-1887/1993): *Fortunata y Jacinta*. Madrid: Turner.
- Rielo Carballo, Nicanor (1976): *Escolma de Carballedo*. Vigo: Castrelos.
- Riquer, Martín de (1962): *Miguel de Cervantes. Obras completas I. Don Quijote de la mancha*. Barcelona: Planeta.
- Risco, Vicente (1962): *Historia de Galiza I* (dirección a cargo de Ramón Otero Pedrayo). Buenos Aires: Nós.
- Rodríguez González, Eladio (1958-1961): *Diccionario Enciclopédico Gallego-Castellano*. Vigo: Galaxia.
- Saco y Arce, Juan Antonio (1987): *Literatura popular de Galicia*. Ourense: Diputación Provincial.
- Santamarina Fernández, Antón (ed.) (2003): *Diccionario de diccionarios*. A Coruña: Fundación Pedro Barrié de la Maza.
- Simões, Guilherme Augusto (1993): *Dicionário de expressões populares portuguesas*. Lisboa: Dom Quixote.
- Soto Arias, Mª Rosario / Luis González García (2002): "Brancaflor en Galicia", en X. A. Fernández Roca / Mª J. Martínez López (coords.), *Vir Bonus Docendi Peritus. Homenaxe a José Pérez Riesco*. A Coruña: Universidade da Coruña.
- TILG = Antón Santamarina (dir.) (2003): *Tesouro Informatizado da Lingua Galega*. Santiago de Compostela: USC (base de datos electrónica en URL: <http://www.ti.usc.es/TILG>)
- Vázquez Saco, Francisco (2003): *Refraneiro galego e outros materiais de tradición oral* (edición a cargo de Josefa Beloso Gómez, Patricia Buján Otero, Xesús Ferro Ruibal e Carme Paz Roca). Santiago de Compostela: Xunta de Galicia (*Cadernos de fraseoloxía galega* 5).
- Ventín Durán, José Augusto (2007): *Fraseoloxía de Moscoso e outros materiais de tradición oral*. Santiago de Compostela: Xunta de Galicia (*Cadernos de Fraseoloxía Galega*, anexo 1).